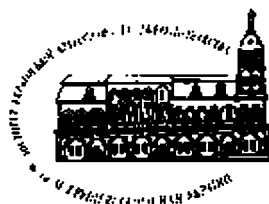

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ
Віталій ТЕЛЬВАК • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія
МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою «Українська книга» 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники – Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК

Автор передмови – Валентин КАВУННИК

Упорядкування листів до «Додатків» – Валентин КАВУННИК, Світлана ПАНЬКОВА

*Підготовка текстів різних видань «Очерка истории украинского народа» –
Валентин КАВУННИК, Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ*

Переклад з російської мови на українську – Лариса БІЛИК

Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського
НАН України, 2015
© Кавунник В., передмова, 2015
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2015

VI. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА В XI ТА XII ст. — ПРОЦЕС РОЗКЛАДУ

Час Володимира Святого, або Великого, був кульмінаційним пунктом у зовнішньому процесі утворення Київської, або Руської, держави — у його, так би мовити, механічній еволюції. Процес, який можна на противагу йому назвати хімічним — процес проникнення й заглиблення в життя провінцій цієї держави вироблених ним політичних, суспільних, правових і культурних форм, — розвивався ще інтенсивніше протягом наступних століть. Але сам організм держави, вочевидь, руйнувався, слабшала сила його внутрішнього зчеплення, його життєва енергія та екстенсивна здатність. Це процес розкладу, такий же повільний, як і процес творення: з періодами ослаблення й зупинками він розтягся майже на два сторіччя.

Два моменти визначаються у цьому процесі: відособлення окремих земель, що входили до складу Київської держави, і ослаблення самого центру — Києва. Наслідком був повний занепад значення київських князів. У цьому напрямку агонія давньої Київської держави закінчилася вже у першій половині XIII ст., але, завдяки утворенню нового політичного центру, який притягнув до себе частину українських земель (Галицько-Волинська держава), державне життя на українських землях продовжилося ще на століття з лишком.

Зупинки чи затримки у процесі розкладу київської державної системи були результатами більш або менш щасливих зусиль окремих членів київської династії — відновити стару державну систему. Ці зусилля майже протягом цілого століття по смерті Володимира затримують чи послаблюють процес руйнування, але повернути Київську державу до часів Володимира не вдавалося нікому, — як узагалі не вдаються такі спроби повернути назад колесо історичної еволюції.

Сам Володимир помер перед загровою сімейної усобиці, збираючись походом на непокірного сина Ярослава. Його смерть була початком кривавої боротьби за владу серед його синів, що тривала кілька років. Перемога в ній дісталася тому ж *Ярославу*¹, правління якого представляє ослаблене повторення правління його батька, характеризуючись тією ж увагою до західних границь держави, тією ж боротьбою з кочівниками й посиленими турботами, присвяченими розвиткові культурних починань, висунутих його батьком. Однак Ярославові не вдається об'єднати у своїх руках усі землі, що належали до Київської держави за його батька. Перш за все йому довелося поділитися батьківськими землями з братом Мстиславом,

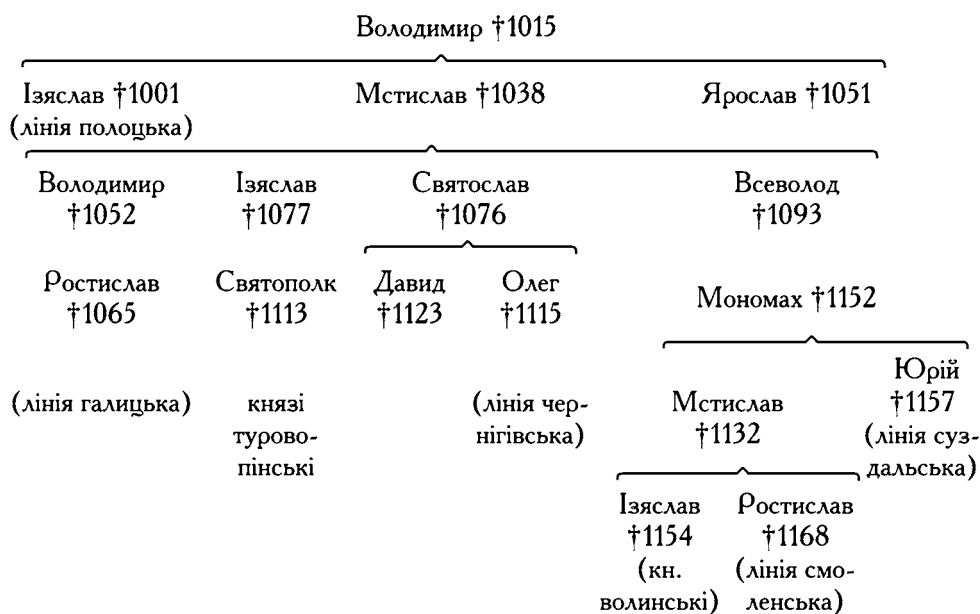
¹ Утверджується міцно на київському столі з 1019 р.

який переміг його у вирішальній битві: Ярослав поступився йому землею по лівому боці Дніпра. Смерть Мстислава, що не залишив спадкоємців, повернула Ярославу ці землі назад (1036 р.), але й після цього одна із значних волостей залишилась поза володіннями Ярослава — Полоцька земля Ізяслава Володимировича.

По смерті Ярослава (1054 р.) зібрані ним землі поділилися на шість частин серед його нащадків, і вже нікому з його синів та онуків, незважаючи на всі їхні старання, не вдалося зібрати землі давньої Київської держави навіть тією мірою, якою це вдалося Ярославу. Династія все розросталася, а разом з тим дедалі більше роздроблювався спадок Володимира. З родини Святослава Ігоровича вцілів лише один Володимир, із синів Володимира — вже два (був і третій, але він був позбавлений володінь); від синів Ярослава пішло вже цілих п'ять династій! Поширення християнських понять робило неможливим просте побиття претендентів, що раніше практикувалося, і число князів зростає безперервно¹.

З іншого боку, і землі, які входили до складу Руської держави, перестають бути байдужими споглядачами князівських відносин. Мірою того, як державна організація проникала глибше в життя землі, землі дедалі більше виявляють прагнення не лише пристосуватися до нових державних відносин, а й пристосувати їх до своїх інтересів і на ґрунті нового, князівсько-дру-

¹ Ось таблиця найважливіших (для історії України) ліній та гілок нащадків Володимира:

жинного, устрою відновити своє окреме життя, відособитися в автономні політичні тіла. Князівсько-дружинний устрій локалізується, з нащадків Володимира Великого утворюються місцеві, земські династії, які, не маючи змоги спертися лише на свої, порівняно невеликі дружини, шукають опори в самому населенні, у землі, дослухаються до голосу її віча, намагаються здобути її симпатії і часто дійсно досягають успіхів у цьому. У результаті київським князям, збирачам спадку Володимира Великого, доводилось вести боротьбу не тільки з князями окремих земель, а й із самими землями, що відстоювали свою відособленість, і доцентрова енергія старої державної машини послаблюється також і цими відцентровими стремліннями земель.

Спершу енергія збирачів все-таки долала ці перешкоди до деякої міри, досягаючи від часу до часу значних успіхів. Із трьох синів Ярослава (Ізяслав, Святослав, Всеволод), що займали київський стіл, особливо молодший *Всеволод (1078–1093)* спритною й обережною політикою встиг зібрати значну частину батьківських земель: йому належали князівства Київське, Чернігівське і Переяславське (ядро Київської держави), Смоленськ і Поволжя, себто більша частина спадку Ярослава. Та це не було спокійне й міцне володіння: Всеволодові до самої смерті доводилось витримувати боротьбу з молодшими родичами, що за правом на спадщину претендували на ті чи ті волості, захоплені Всеволодом, й прикликували на допомогу орди половців.

Син Всеволода, *Володимир Мономах*, продовжував обережну політику батька. Поступившись по смерті батька Києвом своєму старшому двоюрідному братові Святополку, він отримує цей стіл по його смерті (1113) та, втративши одні землі з батьківського спадку, набуває низку інших. Загалом його володіння були все ж менші від батькових; найчутливішою для київського столу була втрата Чернігівської землі; політичну єдність середнього Подніпров'я було втрачено безповоротно. Зате панування Мономаха над землями, що залишилися за ним, було тривкішим порівняно із батьківським, оскільки низкою походів, здійснених з його ініціативи, було зламано силу половців, у яких шукали допомоги обезземелені претенденти (ізгої).^{IV, 64–65} Це надало йому гучної популярності. Уривки поетичних творів, що збереглися, прославляють цей тріумф Русі над степовими хижачами, коли

Погубил Мономах поганих Измаильтян,
Загнал Отрока¹ за Железныя врата².
А Сырчан³, оставшись у Дона, рыбою питался⁴.

¹ Половецького хана.

² Дербент.

³ Половецький хан.

⁴ Для кочовика, що звик харчуватися продуктами стада, — найжалюгідніша їжа.

Тогда пил Володимир Дон златым шеломом,
Прияв землю всю и загнав окаянных Агарян.^{IV, 64–65}

Він як київський князь мав великий вплив, тримав у покорі інших князів і зумів передати Київ після себе безпосередньо своєму старшому синові Мстиславу.

Мстислав (1125–1132) також умів підтримати батьківський престиж. Це останній князь на київському столі, який плекав старі традиції, умів тримати інших князів якщо не в покорі, то в межах пошанування. Полоцьких князів, коли вони не прислали йому своїх полків у поміч проти половців, Мстислав позбавив володінь і послав у Візантію. Його особисті володіння, однак, були вже порівняно зовсім невеликі: крім Києва він володів Новгородом, Смоленськом і після згаданого інциденту — також Полоцьком. Авторитет цього князя спирався більше на його особисті риси і на шанобливе ставлення до нього братів, які одержали решту земель зі спадку Мономаха.

Брат *Ярополк* (1132–1138), що замінив Мстислава на київському столі, не мав уже цього престижу. Питання про наступництво київського столу спричинило чвари між нащадками Мономаха й викликало боротьбу між дітьми Мстислава й молодшими його братами. Користаючись цими чварами, чернігівська династія — нащадки Святослава Ярославича — піднімає голову після тривалого підкорення авторитетові династії Всеволода й також пред'являє претензії на київський стіл, який династія Мономаха хотіла зберегти тільки для себе. По смерті Ярополка чернігівський князь *Всеволод Ольгович* дійсно встиг захопити Київ і зберегти його за собою до смерті.

По смерті Всеволода (1139–1146) починається ще жорстокіша боротьба князів за Київ. З лінією Мстислава суперничають нащадки молодшого Мономаховича Юрія (лінія суздальська) та чернігівська династія. Дуже діяльну участь, особливо спочатку, поки була надія розплутати цю уособицю, бере у боротьбі й саме київське населення, бажаючи допомогти утвердитись на київському столі династії Мстислава: Ізяславу Мстиславичу, потім його братові Ростиславу і сину Мстиславу. Населення хотіло перетворити Київську землю під пануванням цієї династії у таку ж відособлену й замкнену державу, в якій перетворилися вже деякі інші землі.

Але виняткове значення Києва як найбільшого й найбагатшого міста, старої столиці, з якою пов'язувалися традиції першості та влади над іншими князями, ставило перешкоди цим стремлінням: інші династії не хотіли допустити, щоб Мстиславичі перетворили Київ на своє виключне володіння. Становище ще більше заплутувалося внаслідок відсутності виробленого й визнаного порядку наступництва: принцип спадкоємства по прямій лінії

(від батька до сина) зіштовхувався з принципом родового старшинства (наступництва від брата до брата, і тільки після молодшого з дядьків до старших племінників). Тридцять п'ять років (1146—1181) минають у безперервній зміні князів й майже безперервних війнах за Київ, що надзвичайно тяжко відбивається на добробуті міста й землі, тим більше, що деякі претенденти (з династій суздальської та чернігівської) прикликували як союзників половецьких ханів у свої походи на Київ, і ці напади половецьких полчищ страшенно плюндрували землю. Кілька разів зазнає більш чи менш сильних погромів і сам Київ.

Київ та Київська земля загалом протягом XII ст. швидко занепадають. Багато причин сприяло цьому. Тюркська міграція підірвала добробут Полянської землі; за винятком північного кута, вона кілька разів оберталася на пустелю; населення відпливало; господарство було розладнане, і цей занепад добробуту землі відбивався, звісно, дуже сильно на його давній столиці. Торгівля дуже потерпала від занепаду південних і східних торгових шляхів, на яких рух був якщо не припинений взагалі, то пов'язаний з великими труднощами й загалом ослабнув після того, як тюркські орди утвердились у степах і витіснили звідти слов'янське населення. Відособлення земель — колишніх провінцій Києва, що розвинули в собі свої власні центри й відтягнули значну частину військово-торгового класу, цієї «русі», яка цілкомиття тяжіла раніше до Києва, впливало також на ослаблення останнього. І на довершення всього — півстоліття безперервних смут, воєн за київський стіл, плюндрувань землі й самого міста. Багатство й блиск Києва почали зникати, а це, в свою чергу, відбивалося й на його політичній ролі.

Молодша, суздальська, лінія Мономаховичів, сини Юрія, які як молодші дядьки за родовими рахунками мали старшинство перед старшими племінниками з династії Мстислава, починають нехтувати Києвом. Вони претендують на старійшинство, вимагають покірності від південних, українських князів, але в Києві княжити не бажають. Вони залишаються у своїх великоруських володіннях — землі Ростово-Суздальській, і прагнуть піднести до значення нового політичного центру цю свою волость та її нову столицю — Владимир на Клязьмі. Віддаючи Київ різним молодшим родичам, вони намагаються всіляко тримати їх і Київ у належному пошануванні й свідомо сприяють занепаду Києва¹. У 1169 р. військо Андрія Юрійовича, під час війни з київським князем Мстиславом, жорстоко спустошило Київ, вочевидь, зумисне — щоб іще більше підірвати його значення. Коли у 1180—1190 рр.,

¹ Це перші історично відомі прояви суперництва з українською народністю, що формувалася, її молодшої сестри, народності великоруської (яка тоді виникала), в особі її князів, — перші випадки, коли остання починає показувати їй свою силу.

після безконечних воєн, встановився компроміс між династією Мстислава і чернігівськими князями та у Київській землі на деякий час настав спокій, брат і наступник Андрія Всеволод умисне пересварив південних князів, мабуть, побоюючись, щоби Київ та його князі не зміцніли та не вийшли з-під його впливу. Його старання увінчались успіхом, почалася нова смута, нова боротьба за Київ, й серед неї, на початку XIII ст., Київ знову зазнав величезного спустошення.

У першій половині XIII ст. Київ уже зовсім відходить на другий план. Сильніші й більш далекоглядні князі, як згаданий Всеволод або Роман, син Мстислава Ізяславича, вже нехтують ним як безнадійною позицією і створюють нові політичні центри: Всеволод — у Ростово-Суздальській землі, Роман — у Галицько-Волинському князівстві, про яке мова буде далі. Боротьба за Київ триває, але борються за нього лише менш значні князі: з чернігівської династії та нащадків Ізяслава Мстиславича. Нарешті нове азіатське нашествя — монгольсько-татарської орди в середині XIII ст. остаточно підриває будь-яке значення Києва й руйнує державну організацію землі, дезорганізуючи князівсько-дружинний устрій на всьому просторі передстєпового середнього Придніпров'я.

Нове нашествя вийшло із самої глибини Центральної Азії, де на початку XIII ст. зароджується монгольська держава Темуджіна. Конфлікт його з Ховарезмом (нині Хіва) повернув (у 1219 р.) його завойовницькі плани на захід. Полководці Темуджіна виступили з проектом завоювання чорноморських степів (Кипчак) — проектом цілком природним, оскільки географічно й етнографічно ці степи являли собою продовження щойно впокореного Туркестану. Проект було прийнято, монгольське військо через Кавказький перешийок пройшло у донські степи і тут 1222 р. розгромило Половецьку орду. Старий половецький хан Котян звернувся до українських князів із проханням про поміч; переконування й подарунки налаштували на його користь князів, серед яких великий вплив мав князь Мстислав Галицький, одружений з дочкою Котяна. Князі вирішили допомогти половцям проти нової орди, більш могутньої та дикої¹, і рушили свої війська у донські степи. На річці Калді (тепер Калець, біля Маріуполя) відбулася битва, де половці й руські князі зазнали страшної поразки (1223). Монголи пройшли після цього до Дніпра, спустошуючи зустрічні поселення; потім пройшли до Поволжя і звідси північним берегом Каспійського моря повернулися до Туркестану. Цей похід увів західний Кипчак до завойовницьких

¹ Половці у ці останні роки їхнього життя у чорноморських степах втрачають свою агресивність і підпадають під деякий вплив слов'янської культури (напр., два сучасні Котяну хани, вбиті у битві з монголами 1222 р., носять християнські імена Юрія та Даниїла).

планів Темуджіна, і його завоювання стало тільки питанням часу. По смерті Темуджіна здійснення цього плану випало на долю його внука Бату.

З великим військом, що складалося головним чином з тюркських народностей (в українських, взагалі східноєвропейських джерелах вони звуться татарами)¹, Бату вирушив у Поволжя і, пройшовши протягом 1236–1238 рр. спустошливим походом увесь простір до верхів'їв Волги, повернув відтак у чорноморські степи — покінчити з половцями. У тому ж 1238 р. остаточно було розбито половецькі орди; деяка їх частина залишилась у степах, під владою Татарської орди, більша ж емігрувала — у балканські землі та в Угорщину. У цій останній половці, зайнявши суцільну територію, довго зберігали свій побут і навіть кочовий спосіб життя, маючи велике значення для уряду.

Більш дрібні походи — на Кавказ і на пограничні українські землі, на лівому боці Дніпра, зайняли Бату на деякий час після половецького погрому (1238–1239 рр.). Під час цих походів було сплюндровано Чернігів і Переяслав та спустошено сусідні місцевості. Відтак восени 1240 р. Бату вирушив з усіма силами на захід, за Дніпро і на початку грудня оточив і узяв Київ, незважаючи на дуже енергійний опір киян. Згаявши досить багато часу під Києвом, Бату потім не хотів уже зупинятися біля інших міст. Татари брали ті міста, які могли взяти одразу, й обминали ті, які, не здаючись, потребували тривалішої облоги. Столиці Галицько-Волинської землі, Галич і Володимир, були також узяті й жадливо спустошені. Навесні 1241 р. Бату був уже в Угорщині й мав намір міцно тут улаштуватись, але звістка про смерть головного хана Огодая змусила його поспішити до Азії. Навесні 1242 р. він знову пройшов через українські землі, але, мабуть, ще більше поспішав й тому не витрачав сил і часу на завоювання.

Бату розраховував зайняти великоханський престол, але не досяг успіху в цьому й залишився у Кипчаку. Його столицею став Сарай на нижній Волзі, і тут розташувалася головна орда. Три інші орди — у низхідному порядку сили й значення — кочували на Подонні і по обидва боки Дніпра. Так описує їхнє розташування відомий мандрівник Плано Карпіні, який проїжджав тут у 1246 р.

У літературі часто перебільшували значення цього нашестя Бату для української колонізації. Справу подавали так, ніби татарське нашестя перетворило Київську землю і взагалі середнє Придніпров'я на цілковиту пустелю, винищивши величезну масу населення й розігнавши, змусивши до виселення решту, так що ці землі надовго спорожніли й пізніше наново колонізувалися; що Київ був геть запустілий і т. д. Насправді до таких край-

¹ Східні джерела обчислюють сили Бату у 150 тис.

нощів не дійшло; хоча спустошення було дуже значне й ще більше підірвало економічний побут Придніпров'я та взагалі України, але до справжнього запустіння воно, безсумнівно, не довело. Подібних погромів, і навіть тяжчих, триваліших, повторюваних, українське населення зазнавало й раніше; тутешні міста терпіли неодноразові розгроми, та ні до яких запустінь це не призводило, і, щойно гроза минала, давні мешканці й нові колоністи з'являлися зі своїх сховищ і тих захищеніших природою місцевостей, на які ці погроми не поширювалися. І подальше сусідство Татарської орди не було чимось страшнішим чи тяжчим, ніж сусідство орди Печензької або Половецької. Як певною мірою організована держава, що вважала східноукраїнські області своїми підвладними землями, Татарська орда мала причини бути порівняно стриманою щодо них — наскільки, звісно, вистачало на це дисципліни всередині самої орди.

Важливішим був вплив нового чинника на політичні й суспільні відносини України. Київ ще більше занепадає після погрому 1240 р.; Переяслав і Чернігів, сусідні центри, — так само. Життя тут відсувається на північ, у ліси Північної України. Це особливо помітно у Сіверській землі. Економічний занепад і розклад державного устрою, про який мова далі, занепад князівської влади та придворного життя спричинюють пониження культури й духовного життя у середньому Придніпров'ї, яке було осередком культурного життя у попередні часи. Перенесення митрополичої резиденції з Києва до великоруських земель, у сусідство нового державного центру (1299 р.), є симптомом цього занепаду. Подробиця про те, як Данило Галицький відбирав найвидатніші речі з київських церков для своїх нових резиденцій — інша дрібна, але характерна риса. Культурне життя переходило на північ — і на захід.

Скориставшись усезагальною панікою, спричиненою татарами у 1240 р., населення й особливо міські громади починають розбивати рамки князівсько-дружинного устрою. Вони воліють залежати безпосередньо від татар, ніж від князів, давати данину татарам («орати пшеницю і просо татарам», як іронічно говорить про них ворожий цьому рухові галицький літописець), ніж нести тягар князівської адміністрації, платити данину князеві, брати участь у виснажливих війнах князів між собою й зазнавати вічних спустошень під час князівських усобиць. Ні погрози, ні спустошення від князів, наляканих цим загрозливим для них рухом, не могли вплинути на населення і повернути його до колишніх відносин. Земля розкладалася на окремі громади, якими керували свої дрібні князі або рада старійшин, поверталася до давнього стану общинної роздробленості, що передувала утворенню централізованої Київської держави.

Хоч якісь чіткі вказівки щодо цього цікавого руху ми маємо лише для київських земель, пограничних із Волинню: тут він викликав інтерес у тогочасного автора галицького літопису — єдиного, який ми маємо для цього часу з українських земель, — і у зв'язку з боротьбою Данила проти цього руху він повідомив про нього певні відомості. Літописець згадує про «людей татарських», або «людей, що сидять за татарами» на великому просторі у басейні Случі, Тетерева й верхньої течії Південного Бугу, але ці дані, мимохідь ним указані, звісно, не охоплюють усього району згаданого руху. За всіма міркуваннями, він охопив також усю південну частину Київської землі, вірогідно, з околицями самого Києва, Переяславську, можливо — південну частину Чернігівської землі. Цим і пояснюється, чому у Києві й Переяславі після татарського нашествя 1240 р. ми вже не бачимо й не знаємо нікого із князів династії Володимира Великого — цілком імовірно, їх тут і не було, принаймні досить тривалий час.

У Чернігівській землі князівсько-дружинний устрій вцілів, особливо у північних, поліських її частинах, але тут він дуже здрібнів. Внаслідок великої багатолюдності династії, земля роздробилася на величезну кількість дрібних князівств, з яких майже нікому із князів не вдавалося утворити значніших і тривкіших володінь, значної держави; можливо, й татарська політика впливала у тому ж напрямку, не даючи змоги комусь із князів зміцнитися й створити більш значне володіння¹. Державне життя й традиції князівсько-дружинного устрою у другій половині XIII ст. повною мірою збереглися майже винятково у Західній Україні, у державі Галицько-Волинській.

Детальніше: «Історія України-Руси», т. II, розд. 1–3 і 8; т. III, розд. 2 і 3.

Грушевський М. Ярослав / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. II: XI–XIII в. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1899. — С. 1–33.

Грушевський М. Розклад Руської держави в XI–XII в. / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. II: XI–XIII в. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1899. — С. 34–91.

Грушевський М. Упадок Києва / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. II: XI–XIII в. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1899. — С. 92–182.

¹ Лише у Брянську (у північній Чернігівщині, давній землі в'ятичів), який стає тепер порівняно видатним центром у чернігівських землях, бували часами досить сильні (знов-таки, порівняно) і впливові князі у XIII та XIV ст.

Грушевський М. Степи / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. II: XI–XIII в. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1899. – С. 268–306.

Грушевський М. Ярослав / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. II: XI–XIII вік. – 2-е видання, розширене. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1905. – С. 1–46.

Грушевський М. Розклад Руської держави в XI–XII в. / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. II: XI–XIII вік. – 2-е видання, розширене. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1905. – С. 47–125.

Грушевський М. Упадок Києва / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. II: XI–XIII вік. – 2-е видання, розширене. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1905. – С. 126–253.

Грушевський М. Степи / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. II: XI–XIII вік. – 2-е видання, розширене. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1905. – С. 505–551.

Грушевський М. Подніпров'є в другій половині XIII–XVI в. / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. III: до року 1340. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1900. – С. 205–238.

Грушевський М. Суспільно-політичний устрій українсько-руських земель XI–XIII в. / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. III: до року 1340. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1900. – С. 239–348.

Грушевський М. Подніпров'є в другій половині XIII і на початку XVI віка / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. III: до року 1340. – 2-е видання, розширене. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1905. – С. 143–191.

Грушевський М. Політичний і суспільний устрій українсько-руських земель в XI–XIII в. / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. III: до року 1340. – 2-е видання, розширене. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1905. – С. 194–332.

ЗМІСТ

В. Кавунник. ІСТОРІЯ ВИДАННЯ «ОЧЕРКА» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	V
Передмова до першого видання	1
Передмова до другого видання	2
Передмова до третього видання	6
Передмова до четвертого видання	7
I. Сучасна українська колонізація та її історичні зміни; географічні умови; український етнічний тип	8
II. Загальні риси української історії. Розселення українських племен ..	26
III. Культура й побут	38
IV. Торговельні зносини; початок державної організації; літописна традиція про початок Київської держави	47
V. Київська держава у IX та X ст. — процес утворення	60
VI. Київська держава в XI та XII ст. — процес розкладу	74
VII. Князівства-землі XI—XIII ст. Галицько-Волинська держава XIII—XIV ст.	84
VIII. Політичний і суспільний устрій, право та культура XI—XIII ст. ..	95
IX. Перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського й Польщі (XIV—XV ст.)	113
X. Українські землі у XV—XVI ст.; збирання українських земель Польщею	125
XI. Суспільна й культурна еволюція. Привілейовані стани	140
XII. Селянство.	154
XIII. Міста. Релігійно-національний і культурний рух XVI—XVII ст. ..	165
XIV. Козацтво — його походження і розвиток	177
XV. Козацтво й козацькі війни до 1648 р.	189
XVI. Хмельниччина	207
XVII. Устрій і відносини, створені Хмельниччиною	225
XVIII. Події після смерті Хмельницького (1657—1663)	237
XIX. Смути 1660—1680 рр.	250
XX. Відносини кінця XVII ст.	263
XXI. Соціально-економічний процес у Східній Україні XVII—XVIII ст.	273

XXII. Повстання Мазепи й перше скасування гетьманства	285
XXIII. Останні гетьмани	298
XXIV. Ліквідація старого устрою Гетьманщини	309
XXV. Правобережна Україна	319
XXVI. Західна Україна	331
XXVII. Занепад національного й культурного життя у Східній Україні	349
XXVIII. Українське відродження в Росії	360
XXIX. Українське відродження в Австро-Угорщині	376
XXX. Сучасний стан українства в Австро-Угорщині	392
XXXI. Сучасний стан українства в Росії	413
XXXII. Останні десятиріччя	443
ДОДАТКИ	459
Грушевський М. Передмова до брошури «Українство в Росии, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»)» – розділ XXXI. «Сучасний стан українства в Росії»	461
Листи з історії видання «Очерка» Михайла Грушевського	463
№ 1. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 22 травня 1903 року	463
№ 2. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 20 серпня (3 вересня) 1903 року	464
№ 3. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 18 вересня 1903 року	465
№ 4. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 3 (16) жовтня 1903 року	466
№ 5. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 17 листопада 1903 року	467
№ 6. Лист Михайла Грушевського до Максима Славінського від 6 (19) грудня 1903 року	468
№ 7. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 12 грудня 1903 року	469
№ 8. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 13 лютого 1904 року	470
№ 9. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 16 лютого 1904 року	471

№ 10. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 10 березня 1904 року	472
№ 11. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 19 березня 1904 року	473
№ 12. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 23 квітня 1904 року	474
№ 13. Лист Салтикова до Михайла Грушевського від 9 липня 1904 року	475
№ 14. Фрагмент листа Олександра Браудо до Михайла Грушевського від 2 вересня 1904 року	477
№ 15. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 вересня 1904 року	478
№ 16. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від [26 вересня 1904 року].	480
№ 17. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 жовтня 1904 року.	482
№ 18. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 21 жовтня 1904 року.	483
№ 19. Лист Н. Зандмана до Михайла Грушевського від 3 листопада 1904 року	484
№ 20. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 грудня 1904 року	485
№ 21. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, січень 1905 року	487
№ 22. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 9 березня 1905 року	489
№ 23. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 березня 1905 року	490
№ 24. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, червень 1905 року.	491
Рецензії на «Очерк» Михайла Грушевського	492
Павлов Н. Ученый труд г-на профессора Грушевского: Очерк истории украинского народа	492
Сторожев В. Проф. М.С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906.	511
Проф. Мих. Грушевский. Украинство в России, его запросы и нужды. СПб., 1906 г.	507
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	514

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія «Монографічні історичні праці»

Редактор *Л. Веремієнко*
Художнє оформлення *С. Іванов*
Технічний редактор *І. Сімонова*
Коректор *О. Тростянчин*

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 46,0.
Обл.-вид. арк. 40,0. Тираж 5000 пр. Зам. 48-15

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПрАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 22 : Нарис історії українського народу /упор. І. Гирич, В. Кавунник. — 2015. — 568 с. — (Серія «Монографічні історичні праці»).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

У томі 22 Творів М. Грушевського у 50-ти томах уміщено в українському перекладі працю «Очерк истории украинского народа», яку історик опублікував у 1904 р. За життя автора книга була перевидана у 1906, 1911 і 1913 рр. «Очерк...» призначався для російськомовної української інтелігенції та росіян і знайомив з тисячолітньою історією українського народу від доісторичних часів і князівського періоду до доби новітнього українського відродження у ХІХ — на початку ХХ ст. Крім «Ілюстрованої історії України» — це єдина суцільна політична історія України від найдавніших часів до модерного часу. До тому увійшли «Додатки», які розкривають історію створення книжки та рецепцію суспільства на неї.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)